

YETUKLIK DAVRI INQIROZLARI

*Munisa Ibaydayeva, Jolmirza Duysenbayev
Guldana Ataniyazova, Begzod O'razimbetov*

Ajiniyoz nomidagi Nukus Davlat Pedagogika Instituti talabalari

*«Shaxsning yetukligi motivatsiyasining
funktional avtonomligi bilan belgilanadi»*

Gordon Olport

Annotatsiya: Maqolada yetuklik davrining xususiyatlari, inqirozlari hamda inqiroz davrida shaxs psixologiyasida kuzatiladigan o'zgarishlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Gordon Olport, shaxs nazariyalari, yetuklik davri.

Inson individ sifatida dunyoda kelib yillar mobaynida o'zini shakllantirib rivojlantirib, o'zgartirib boradi. Bu jarayonda bevosita tashqi muhit omillari ham o'z o'rnida kishini muayyan bir shaxsga aylantiradi. Individ sifatida dunyoga kelib o'zini rivojlantirib o'z shaxsining buyuk cho'qqisiga olib chiqqan odam yetuk inson bo'la oladi. Aksincha o'z-o'zining ustida ishlamagan, o'zini rivojlantirishga harakat qilmagan odam o'z shaxsini mukammal shaklda yarata olmaydi. Inson tug'ilganidan boshlab muayyan faoliyat bilan shug'ullanib keladi. Bog'chaga, maktabga boradi. Oliy o'quv yurtida o'qib o'z bilimlarini oshiradi. Muayyan ishga joylashib u yerda faoliyat yuritadi, jamiyatga foydasi tegadigan inson sifatida shakllanadi. Yetuklik davri aynan shu davrda boshlanadi.

Yetuklik-hayot faoliyatining eng ijtimoiy faol va mahsuldor davridir, u kattalikning shunday davriki unda shaxs va intellekt rivojlanishining eng yuksak darajasiga erishiladi. Qadimgi greklar bu yoshni va ruh holatini «akme» deb atashgan, akme so'zi cho'qqi oliy bosqich gullagan davr degan ma'nolarni anglatadi. Normal odam yetuklik davrida jismonan, ma'nan shakllanib bo'lgan bo'ladi hamda ko'plab yutuqlarga, tajribalarga ega bo'ladi.

Psixologik bosqich sifatida yetuklik ontogenezdagi nisbatan uzoq davom etadigan davrlardan biridir. Yetuklikning 3 bosqichi ajratiladi:

- ilk yetuklik (yoshlik)
- o'rta yetuklik
- yetuklik (qarilik va keksayish)

Gumanistik psixologiya yetuk shaxsning o'z-o'zini namoyon qilishi jarayoniga katta ahamiyat berilgan. Maslouning fikricha o'z-o'zini namoyon qiladigan shaxslar elementar ehtiyojlarini qondirish bilan chegaralanib qolmaydi, haqiqat, go'zallik, yaxshilik kabi oliy qadriyatlarga intiladi. Tarixdan bizga ma'lumki buyuk rassom

Leonardo da Vinchi nafaqat buyuk rassom balki buyuk shifokor hamda san'atsevar,serqirra ijodkor olim bo'lgan.Ular o'z faoliyatlarida yuksak cho'qqilarga intiladilar. Yetuklik o'z-o'zini namoyon qilish uchun o'z ustida tinmay ishlashni talab qiladigan jarayondir.Yetuklik davri shunday davrki inson bu davrda o'z maqsadlarini mustaqil qo'ya oladi hamda ularni bajara oladi,demoqchi bo'lganimiz,yetuklik davrida insonda barcha resurslar yetarli bo'ladi,yetarli bo'lmagan taqdirda ularni izlab topishga qo'lga kiritishga yetarli kuchi hamda shijoati jo'sh urgan bo'ladi.Maqsadlarni amalga oshirishda insonga nafaqat kuch balki iroda ham zarur.Irodaviy harakatlarda har doim maqsad aniq bo'ladi.Odam o'z oldiga qo'ygan maqsadidan kelib chiqadigan natijalarni ham oldindan tasavvur eta oladi.G.Olportning ta'kidlashicha, shaxsning yetukligi motivatsiyasining funksional avtonomligi bilan belgilanadi.Yetuklik davrida insonda g'ayrat,kuch,shijoat kabi xislatlar bo'ladi,yetuklik davridan keksalik davriga o'tish jarayonida bu xislatlar nisbatan susayadi.Jismonan va ma'nan yetuk inson kelajakni to'g'ri taxmin qila oladi,o'z oldiga maqsadlar qo'ya oladi hamda maqsadlari tomon borishga kuch-quvvat yetadi.Yetuklikning bosqichlari turli olimlar tomonidan turlicha talqin qilingan. Yetuklik davrini birinchilardan bo'lib davrlashtirgan Sh.Byuler o'z-o'zini aniqlashni asos qilib, yetuklikning beshta bosqichini ajratgan:

Birinchi bosqich (16-20 yosh) shaxsiy o'z-o'zini belgilashdan oldin keladi.

Ikkinchi bosqich (16—20 yoshdan 25—30 yoshgacha) — urinib ko'rish va izlash bosqichidir (kasb, umr yo'ldosh va b.). Bu davrda hayotiy maqsadlar noreal bo'lib, o'zgarib turadi.

Uchinchi bosqich (25—30 yoshdan 45—50 yoshgacha) — yetuklik davri: inson hayotda o'z o'rmini topadi, oila quradi. 40 yoshlarda shaxs o'zining hayotda erishgan natijalariga qarab o'zini baholay boshlaydi.

To'rtinchi bosqich (45—50 yoshdan 65—70 yoshgacha) — qartayayotgan inson, kasbiy faoliyatning tugashi, maqsadlar qo'yish va faol o'z-o'zini belgilashning yo'qolishi.

Beshinchi bosqich (70 yoshdan keyin) — qari inson: o'tmishni eslash va tinchlikni xohlash.

Yetuklik davrida rivojlanishning ijtimoiy vaziyati insondan ishlab chiqarish sohasiga,mehnat faoliyati sohasiga,o'z oilasini qurish va farzandlar tarbiyalashga faol kirishishni talab etadi.Yetuklik davrida rivojlanishning ijtimoiy vaziyati ichki tomondan mustaqillikka intilish ma'suliyat hissining kuchayishida ifodalanadi. O'z hayoti va yaqinlarining hayoti uchun shaxsiy ma'suliyatni anglash,bu ma'suliyatni qabul qilishga tayyorlik yetuklik davridagi rivojlanish ijtimoiy vaziyatning asosiy kechinmasidir.Yetuklik davrida faoliyatning asosiy yetakchi turi mehnat faoliyati hisoblanadi.

N.A.Ribnikov 1920-yillarda katta odamlarning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadigan yosh psixologiya sohasini akmeologiya deb atagan.Akmeologiya insonni

individ sifatida, shaxs sifatida faoliyatning talantli subyekti sifatida, individuallik sifatida inson, fuqaro, turmush o'rtiq do'st sifatida shakllanish sharoitlari yo'llari va usullari orqali o'rganadi. Yetuklik davridagi inqirozlarning bolalik davridagi inqirozlardan farqlari quyidagilarda kuzatiladi:

— yetuklik davrida asosiy faoliyat turi doimiy bo'ladi (mehnat, ishlab chiqarish, oila, muloqot va b.), bolalik davrida esa yetakchi faoliyat doimiy ravishda o'zgarib turadi;

— yetuk shaxs asosiy faoliyat turining ichida chuqur o'zgarishlar ro'y beradi;

— yetuklik davri inqirozlari uzoqroq vaqtda (7—10 yosh) paydo bo'ladi, ma'lum bir xronologik yoshga bog'lanmagan, ko'proq ijtimoiy vaziyatga, hayotning shaxsiy sharoitlariga bog'liq;

— inqirozlar orasidagi intervallarda rivojlanish tekis kechadi, xronologik chegaralar shartlidir;

— yetuklik davridagi inqiroz anglangan holda, yopiq kechadi, atrofdagilarga keskin namoyon qilinmaydi;

— inqirozdan chiqish, uni bartaraf etish shaxsning ichki faolligiga, uning o'zigagina bog'liq.

Normal inqirozlardan farqli ravishda anomal rivojlanishda ichki qarama-qarshiliklarni hal qilish uchun nuqsonli shakllardan foydalaniladi. Masalan, spirtli ichimliklarga berilish motivatsion va mazmunli intilishlarning o'zgarishiga olib keladi. Ilk yetuklik davrida (18—25 yosh) psixik funksiyalarning kuchli rivojlanishi xos. Xotira, diqqat tafakkur konstruktiv, ijobiy siljishlar, cho'qqilar kuzatiladi. Barqarorlashuv 33—35 yoshda kuzatiladi. 35 yoshgacha inson intellektual faoliyati funksional asoslarining bir butunligi davom etadi. 30—33 yoshda diqqat, xotira, tafakkur kuchli rivojlanadi, 40 yoshlarda ular birmuncha susayadi. 41—50 yoshda 36—40 yoshga nisbatan tafakkur ham birmuncha susayadi. Ko'pchilik soha vakillari uchun 35—39 yosh ijodiy faollik uchun o'rtacha maksimum yosh hisoblanadi. Aniqroq to'xtaladigan bo'lsak, matematik, fizik, ximik kabi aniq fanlarda ijodiy cho'qqiga erishish 30—34 yosh, geolog, vrachlarda 35—39 yosh, psixolog, faylasuf va siyosatchilarda birmuncha kechroq 40—55 yoshlarda kuzatiladi. Kattalarda bilish funksiyalarining saqlanishiga qadriyatlar yo'nalganligi katta ta'sir ko'rsatadi. Hayotning turli sohalarida yangilikka faol intilish, ma'lumotlarni izlash, erishilgan natija bilan cheklanmaslik, obrazli tafakkur rivojlanish darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'z kasbiy mahoratini takomillashtirish, maxsus adabiyotlarga doimiy murojaat qilish verbal-mantiqiy, amaliy va obrazli tafakkurning rivojlanishiga olib keladi. 51—55 yoshda ham tafakkurning har xil turlarining, diqqat va xotiraning rivojlanishiga kasbiy faoliyatdagi bilishga faol intilish, bo'sh vaqtda ham nimalarnidir o'rganishga intilish ijobiy ta'sir qiladi. Kattalarning intellektual potensialini optimallashtirishning muhim omillari quyidagilardir: ma'lumoti darajasi (oliy,

texnik, gumanitar, o'rta maxsus va h.k.); ta'lim — individual va tashkiliy bilish jarayoni sifatida; kasbiy faoliyat turi; mehnat faoliyati xarakteri (aqliy zo'riqishga ehtiyoj, ijodiylikning mavjudligi) va b. Yetuk insonlar intellekti saqlanishi bilan bir qatorda uning strukturasi sifat jihatidan qayta o'zgarishlar sodir bo'ladi. So'zli matnlarni umumlashtirish ustunlik qiladi. Intellekt rivojlanishida yangi bo'lishi mumkin bo'lgan bosqich — muammoni o'zi qo'ya olishidir. Uzoq muddatli xotirada verbal esga tushirish keksalik davrigacha o'zgarmaydi, reaksiya tezligi, qisqa muddatli xotira, qayta esga tushirish birmuncha susayadi. Shunga qaramay kasbiy xotiraning takomillashishi mnemik funksiyalarning umumiy susayishi bilan mos kelmasligi mumkin. So'nggi zamonaviy longityud tadqiqotlarda aniqlanishicha, yetuklik davridagi insonlarning kognitiv rivojlanishi tugallanmaydi, lekin kattalarning aynan qanday qobiliyatlari qanday qilib o'zgarishi haqida umumiy fikrga kelinmagan. Bunda ayrim olimlar «dialektik tafakkur va mustaqil tanlangan pozitsiya va mas'uliyat» tushunchalaridan foydalanadilar, bunda intellekt sifat jihatidan qayta qurilishi nazarda tutiladi. Boshqa tadqiqotchilar esa turli yosh davrlaridagi murakkab vazifalarni hal qilish uchun intellektdan egiluvchan foydalanish va uni doimiy takomillashtirish haqida fikr yuritadilar.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlab o'tish joizki yetuklik davri inson umrining eng muhim davrlaridan biri hisoblanadi. Yetuklik davrida shug'ullanadigan faoliyatni biz bolalik hamda yoshlik davrlarida tanlaymiz. Yetuklik davri inson umrining eng muhim bosqichi, bu bosqichda biz muntazam mehnat bilan shug'ullanamiz. O'smirlik davrining eng muhim xususiyatlaridan biri kasb tanlashdir. Tanlangan kasb yetuklik yillarining qanday kechishini belgilab beradi. Mehnat faoliyati esa keksalik hamda qarilik davridagi hayotimizning qanday kechishini belgilab beradi. Og'ir mehnat psixik zo'riqishlar haddan ziyod ishga sho'ng'ib ketish yetuklik davrining umrning gullagan pallasining ta'mini buzadi. Shu boisdan inson o'z hayotini to'g'ri shakllantirishi, kun tartibini to'g'ri tashkillashtirishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Z. T. NISHANOVA, N. G. KAMILOVA, D. U. ABDULLAYEVA, M. X. XOLNAZAROVA "RIVOJLANISH PSIXOLOGIYASI PEDAGOGIK PSIXOLOGIYA" TOSHKENT-2018
2. F. I. XAYDAROV N. I. XALILOVA "UMUMIY PSIXOLOGIYA" Toshkent-2009